

دانشگاه شاهرود

دانشکده هنر

پایان نامه

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد ارتباط تصویری

عنوان پایان نامه:

تبیین ویژگیهای گرافیکی کتیبه های کوفی بنایی مسجد جامع اصفهان

عنوان پروژه عملی:

طراحی پوستر براساس کتیبه های کوفی بنایی مسجد جامع اصفهان

استاد راهنما:

عبدالرضا چارئی

استاد مشاور:

محسن مراثی

نام دانشجو:

مطهر رادی

دی ماه 1389

چکیده

کتیبه نگاری در ایران سابقه ای طولانی دارد. کتیبه ها را بر اساس معیارهای مختلف از جمله نوع خط می توان دسته بندی کرد. خطوط کوفی، به ویژه معقلی که خاص بنا طراحی و استفاده می شود از نمونه های شاخص تزیینات کتیبه ای معماری اسلامی است. خط کوفی تاریخچه ی تکامل پرفراز و نشیبی را پیموده است. به طور کلی می توان گونه های مختلف کوفی را به سه دسته ساده ی تحریری، انواع تزیینی و کوفی بنایی (معقلی) دسته بندی کرد. که هر یک دارای ویژگیهای بصری و ساختاری منحصر به فردی است مسجد جامع اصفهان را می توان به حق موزه ی معماری دوران اسلامی ایران دانست و شاخصترین عنصر تزیینی آن کتیبه های کوفی بنایی است. قابلیت های گرافیکی خط کوفی بنایی را باید در خصوصیات تجسمی خاص آن جستجو کرد: ساختار منظم و دقیق هندسی، روابط شفاف و مشخص رنگ، خط و سطح در این کتیبه ها، سادگی و ناب بودن اجزاء اثر و ایجاد یک کلیت واحد با وجود تعدد اجزاء اولیه و نوگرایی بالای آن، با اینکه یکی از کهنترین خطوط اسلامی است، مجموعه ای از ویژگیهای منحصر به فرد را برای کوفی بنایی به همراه آورده است که می تواند آن را مستعد بهره گیری در آثار تجسمی معاصر کند

واژگان کلیدی: کتیبه های معماری، کوفی بنایی، ویژگیهای گرافیکی، خوشنویسی اسلامی،

مسجد جامع اصفهان

1	مقدمه
9	فصل اول: کتیبه های معماری
10	1-1- جایگاه خط کوفی بنایی در کتیبه های معماری
11	2-1- تعریف کتیبه
13	3-1- نقش و اهمیت کتیبه ها در معماری
13	4-1- تقسیم بندی کتیبه ها در معماری
14	1-4-1 طبقه بندی براساس نوع خط
19	2-4-1 طبقه بندی موضوعی کتیبه ها
21	3-4-1 طبقه بندی براساس نوع مواد و مصالح
25	5-1- موقعیت و جهت حرکت خطوط در کتیبه ها
28	فصل دوم: خط کوفی
29	2- پیشینه، سیر تحولات و انواع خط کوفی
29	1-2- وجه تسمیه و منشاء خط کوفی
34	2-2- انواع خطوط مشتق از کوفی
37	3-2- ویژگیهای خاص خط کوفی در کاربردهای مختلف هنر

- 39 4-2- کاربردهای گوناگون کوفی اولیه
- 40 5-2- توسعه و تکامل
- 41 6-2- وضع اعراب و اعجام
- 44 7-2- اقدامات زیبایی شناسانه در جهت تزیین خط کوفی
- 50 8-2- دوران انحطاط و کم رونقی خطوط کوفی
- 50 9-2- انواع عمده ی خط کوفی
- 52 1-9-2- کوفی ساده
- 53 2-9-2- کوفی تزیینی
- 53 3-9-2- کوفی بنایی (مَعْقِلِی)
- 54 10-2- آیا خط معقلی به همین خط بنائی اطلاق می شود؟
- 56 11-2- کاربرد خط کوفی در تزیین بناهای اسلامی
- 57 12-2- خط بنائی در معماری اسلامی
- 58 13-2- پیدایش خط معقلی
- 58 14-2- انواع خطوط بنائی
- 60 15-2- اصول خط معقلی
- 62 16-2- طریقه ساخت خط معقلی
- 62 17-2- قاعده طراحی خط بنایی معقلی
- 63 18-2- خط معقلی در قاب سازی ها
- 64 19-2- قابلیت خط معقلی در تلفیق با سطوح هندسی مختلف

- 67 20-2- خط بنایی معقلی چلیپا
- 70 21-2- خط معقلی و گره هندسی
- 70 22-2- خط معقلی بنایی خفته و راسته
- 71 23-2- خط معقلی شطرنجی
- 74 24-2- خط معقلی بنایی شطرنجی سه رگی
- 75 25-2- نقش ایرانیان در گسترش خط کوفی
- 76 26-2- خط پیرآموز یا کوفی ایرانی اولیه
- 76 1-6-2- وجه تسمیه و منشاء خط پیرآموز
- 77 27-2- انواع خطوط کوفی تزینی
- 77 1-27-2- کوفی مورق (برگ دار)
- 78 2-27-2- گل و برگدار
- 78 3-27-2- گره دار (مَعْقَد) یا مَوْشَح
- 82 4-27-2- پیچیده (مَعشَق)
- 82 28-2- بسترهای مختلف کاربرد خط کوفی
- 83 29-2- نقش ابنیه در ارتقاء خط کوفی خط
- 85 30-2- تاریخچه ای از کتیبه های کوفی آجری در ایران
- 87 31-2- کتیبه های کوفی بنایی اجرا شده با کاشی
- 88 1-31-2- انواع تکنیکهای ساخت کاشی
- 93 32-2- تاریخچه ی مختصر خطوط ایرانی - اسلامی پس از کوفی

95	2-32-1- سرگذشت خط نسخ و بنیانگذاران اصلی آن
99	2-32-2- ادامه ی سیر تحولات خوشنویسی پس از ابن بواب
100	2-32-3- هنر خوشنویسی ایرانیان در دوره صفویه
103	فصل سوم: مسجد جامع اصفهان
104	3- تاریخچه ی مسجد و جایگاه کتیبه نویسی در آن
104	3-1- تاریخچه ی احداث مسجد جمعه ی اصفهان
105	3-2- مسجد متعلق به عهد عباسیان
106	3-3- واقعه ی سوزاندن تیرکهای چوبی مسجد جامع
107	3-4- مسجد عهد سلجوقیان
108	3-5- گنبد تاج الملک
110	3-6- احداث بنای چهار ایوانی مسجد جامع در زمان سلجوقیان
111	3-7- محراب الجایتو خدابنده
111	3-8- بیوتات متعلق به عصر آل مظفر؛ مدرسه ی مظفری
113	3-9- شبستان زمستانی
117	3-10- تعمیراتی که به فرمان اوزون حسن در مسجد به انجام رسیده است
119	3-11- تعمیرات و زیباسازی های عصر صفوی
133	3-12- تاریخچه ی مسجد به صورت اجمالی
135	3-13- شرح حال مختصر برخی از کتیبه نویسان مسجد جامع
135	3-13-1- سید محمودنقاش اصفهانی

- 135 2-13-3- سیدابوالمعالی نقیب حسینی
- 136 3-13-3- علی بن جعفر یا جعفر بن علی امامی اصفهانی
- 136 4-13-3- محمدحسن، ابن محمد محسن جزایری
- 137 5-13-3- محمدزمان بن عبدالباقی
- 137 6-13-3- محمد رضا الامامی الاصفهانی الادهمی
- 137 7-13-3- محمد محسن امامی
- 138 8-13-3- علینقی امامی
- 139 9-13-3- نظام اصفهانی ثلث نویس قرن دهم هجری
- 139 10-13-3- ابوالحسن الاصفهانی
- 140 11-13-3- حافظ هروی (کمال الدین)
- 140 12-13-3- صحیفی جوهری (ذوالقدر شیرازی)
- 141 13-13-3- مهر علی المولوی
- 142 14-3- فهرست اجمالی کتیبه های مسجد جامع اصفهان
- 147 15-3- معرفی کتیبه های کوفی مسجد جامع اصفهان
- 147 1-15-3- گنبد نظام الملک
- 147 2-15-3- گنبد تاج الملک
- 151 3-15-3- کتیبه سردر مسجد جمعه
- 151 4-15-3- دولوح گچ بری به خط بنایی
- 154 5-15-3- کتیبه یک لوح گچی

- 154 3-15-6- کتیبه های داخل و خارج صفه صاحب؛ ایوان جنوبی مسجدجمعه
- 155 3-15-7- خطوط بنایی در داخل مقرنس های ایوان صاحب
- 158 3-15-8- کتیبه های نماهای خارجی صفه صاحب
- 160 3-15-9- خطوط و کتیبه های واقع در چهلستونهای طرفین گنبدنظام الملک
- 162 3-15-10- خطوط بنایی در نماهای خارجی صفه استاد
- 167 3-15-11- خطوط بنایی در اطراف ایوان استاد
- 168 3-15-12- شاه نشین ایوان استاد
- 168 3-15-13- محراب اولجایتو
- 169 3-15-14- کتیبه سردر بیت الشتاء
- 178 3-15-15- خطوط بنایی در طاق ایوان درویش
- 182 3-15-16- الواح و کتیبه های ایوان شرقی مسجدجمعه ایوان شاگرد
- 186 3-15-17- شاه نشین ایوان شاگرد
- 186 3-15-18- اسامی خلفای راشدین در ایوان شاگرد
- 190 3-15-19- الواح و کتیبه های صفه عمر در مسجد جمعه اصفهان
- 194 3-15-20- خطوط بنایی در محراب صفه عمر
- 194 3-15-21- الواح و کتیبه های بنایی سردرها و راهروهای مسجدجمعه اصفهان
- 195 3-15-22- صفه حکیم
- 195 3-15-23- محراب گچ بری دالان ورودی
- 202 3-15-24- کتیبه های سردرهای واقع در شمال مسجدجمعه

202	3-15-25- کتیبه سردر گنبدخاکی بخط کوفی ومورخ بسال 768هجری
203	فصل چهارم: قابلیت‌های گرافیکی خط کوفی بنایی
204	4-1- دلایل اهمیت پرداختن به هنر خوشنویسی
205	4-2- ارتباط هنر خوشنویسی با هنرهای دیگر
208	4-3- رابطه ی هنر خوشنویسی با گرافیک
210	4-4- تلاش‌های هنرمندان در جهت ارتقای هنری خطوط کوفی
211	4-5- تحولات خط کوفی همراستای با مقتضیات زمان
212	4-6- انتزاع؛ عامل اصلی کاربرد کتیبه های کوفی در بسترهای مختلف هنری
213	4-7- قابلیت های منحصر به فرد کوفی بنایی برای کاربرد در گرافیک معاصر ایران
218	4-8- اصول ترکیب بندی در کتیبه های کوفی بنایی و کاربرد آن در طراحی گرافیک
225	نتیجه گیری
229	فهرست تصاویر
237	فهرست منابع و مأخذ

مقدمه

تحقیق پیش رو در پی علاقه دیرینه گردآورنده به مطالعه کتیبه های خوشنویسی دوره اسلامی گردآوری شده است. پیش از اینکه به معرفی فصول پایان نامه و مرور شیوه تدوین آن بپردازیم، لازم است کلیات طرح پژوهشی حاضر را از نظر بگذرانیم. بدین منظور پس از بررسی کلیات تحقیق در بخش (الف)، در ادامه به مراحل انجام کار و شناخت محتوای طرح پرداخته می شود.

الف) کلیات تحقیق

1- تعریف مساله و بیان سوالهای اصلی تحقیق

تعریف مساله

یکی از دغدغه های گرافیک معاصر ایران دستیابی به هویتی ملی برای آثار خود است. هنرمندان برای رسیدن به این مقصود راهکارهایی، از جمله بهره برداری از نگاره های هنری گذشته این حوزه هنری را آزموده اند. از مجموعه عظیم انواع هنری و نگاره های متعدد هنر ایرانی برخی بیشتر مورد توجه پژوهشگران و طراحان قرار داشته است، از جمله: آلات و گره های هندسه نقوش دوره اسلامی، نقوش اسلیمی، خطوط نسخ، ثلث، نستعلیق، شکسته، نگاره های دوره هخامنشی و نقوش گلیم و بافته های روستایی. در این بین جای خالی برخی از حوزه های هنر ایرانی از جمله خط کوفی بنایی به شدت احساس می شود. شایسته است از این خط که از کهنترین و پرکاربردترین گونه های خوشنویسی ایرانی است و به دلیل انعطاف

پذیری در طراحی و همنشینی با دیگر عناصر تصویری در جای جای آثار و ادوار تاریخی کاربرد داشته است، در طراحی گرافیک امروز استفاده شود.

سوالهای اصلی تحقیق

1- ویژگیهای خط کوفی بنایی چه کاربردی در طراحی گرافیک دارد؟ 2- وجه اشتراک ساختار هندسی کوفی بنایی یا هندسه پنهان در آثار گرافیکی چیست؟ 3- خط کوفی بنایی به غیر از جنبه تزئین بناهای اسلامی، چگونه می تواند در طراحی گرافیک معاصر به کار رود.

2 - پیشینه تحقیق و ضرورت انجام تحقیق: الف) پیشینه تحقیق

در زمینه کاربرد خطوط کهن در گرافیک معاصر و مطالعه ویژگیهای گرافیکی آنها تحقیقات مفیدی انجام شده که با مرور آنها ایده های جدیدی به ذهن محققین عرصه خوشنویسی اسلامی خطور می کند.

- احمدیانی، مریم. بررسی ریشه های تایپوگرافی معاصر ایران در خطوط اسلامی، پایان نامه کارشناسی گرافیک، استاد راهنما: عبدالرضا چارئی، دانشکده هنر دانشگاه شاهد. در ابتدای این رساله سعی شده شناختی بر اصول و قواعد، شیوه های نگارش و عناصر بصری انواع خطوط و کتیبه نگاری دوره اسلامی کسب شود تا بر اساس آن بتوان یافته های بدست آمده را برای کاربرد در تایپوگرافی معاصر ایران به کار برد. بر این مبنا پس از معرفی اجمالی تاریخ خطوط اسلامی، تاریخچه ای نیز از تایپوگرافی در ایران و جهان ارائه شده است. در ادامه با مروری بر مبانی و اصول طراحی حروف بخش انتهایی رساله به مروری تطبیقی بر نمونه هایی از تایپوگرافی معاصر ایران و خطوط دوره اسلامی شده است.

- بختیاری، علی. بررسی اصول گرافیکی حروف در خطوط کوفی کتیبه های ابنیه دوره سلجوقی، پایان نامه کارشناسی ارشد گرافیک، استاد راهنما: ابوتراب احمد پناه، دانشگاه تربیت مدرس: 1381. فصل اول این پایان نامه به بررسی خط کوفی و جایگاه تزئینی آن در هنر اسلامی اختصاص یافته است. در فصل دوم کاربرد کتیبه های خوشنویسی در تزئین بناهای اسلامی مرور شده و در دو فصل بعدی با اشاره ای به معماری دوره سلجوقی، به عنوان نمونه آماری کتیبه های خوشنویسی مساجد جامع اردستان، قزوین و بقعه پیر عامدار دامغان مورد

مطالعه قرار گرفته اند که فصل چهارم به تجزیه و تحلیل کتیبه های مذکور براساس تطبیق با مبادی بصری اختصاص دارد. بخشهای انتهایی این رساله نیز اختصاص به مروری بر جایگاه خطوط کوفی تزئینی در دیگر هنرهای دوره اسلامی دارد.

- پورمند، مهدیه. بررسی خط ثلث و کاربرد آن در هنر گرافیک، پایان نامه کارشناسی ارشد گرافیک، استاد راهنما جواد پویان، دانشگاه تربیت مدرس: 1382. بخشهای نخستین این رساله اختصاص به مرور تاریخ تحولات خوشنویسی اسلامی دارد. محوریت این مرور تاریخی بر اساس انواع خطوط اسلامی قرار دارد. در بخشهای بعدی اشاره ای به تحولات خط در ادوار مختلف تاریخی ایران از عباسی تا قاجار شده است. بخشهای پایانی رساله به تطبیق مبانی هنر گرافیک با ویژگیهای خط ثلث اختصاص یافته و سعی شده قابلیت‌های خط ثلث در هنر گرافیک بر این اساس معرفی شود.

- ملاجعفری، طیبه. بررسی عناصر گرافیک در کتیبه های معماری اسلامی ایران (مبانی هنرهای تجسمی در خط بنایی)، پایان نامه کارشناسی ارشد گرافیک، استاد راهنما: مهرانگیز مظاهری، دانشگاه الزهراء: 1380. محوریت اصلی در این رساله مطالعه قابلیت‌های گرافیکی خط کوفی بنایی است. بدین جهت پژوهنده طرح تحقیقی پیش رو در میان کتب، رسالات و مقالات مرور شده پایان نامه مورد نظر را نزدیکترین منبع مرتبط با عنوان خود شناسایی کرده است. بخشهای ابتدایی رساله اختصاص به مرور پیشینه تاریخی، نحوه شکلگیری، وجه تسمیه و تحولات انواع خط کوفی دارد. در ادامه به صورت اجمالی مطالعه ای بر انواع کوفی بنایی شده است، البته بدون در نظر گرفتن معیاری قابل تشخیص - مثلاً سیر تاریخی، انواع کتیبه بر اساس پایه هار و نحوه ترسیم و یا تکنیکهای اجرایی. بخش پایانی این رساله اختصاص به تطبیق اصول و مبانی هنرهای تجسمی و ویژگیهای بصری خط کوفی دارد.

- نوبهاری، بابک. بررسی نقوش آجرکاری و کتیبه های برجهای خرقان، استاد راهنمای نظری: علی اصغر میرزایی مهر، استاد راهنمای عملی: عبدالرضا چارئی، پایان نامه کارشناسی گرافیک، موسسه آموزش عالی جهاد دانشگاهی، 1380. این رساله در 4 فصل نظری و یک فصل عملی تنظیم شده است. فصل اول به مروری بر تحولات معماری اسلامی ایران از پیش از اسلام تا پایان دوره سلجوقی اختصاص یافته است. در فصل دوم با عنوان تزئینات معماری اسلامی چهار دسته کلی آجرکاری، گچ بری، کاشی کاری و خط نگاری برای تزئینات معماری اسلامی

در نظر گرفته شده است که البته سه مورد اول بر اساس تکنیک اجرایی و مورد آخر بر مبنای نوع نگاره تزئینی لحاظ شده است که از این نظر دسته بندی یاد شده را دچار اشکال می کند. در ادامه در فصل 3 هنرهای دوره سلجوقی و در فصل 4 برجهای خرقان مورد مطالعه قرار گرفته اند. در انتها در فصل 5 که مرتبط ترین بخش رساله با طرح تحقیقاتی حاضر است، نگارنده پس از مروری بر خط کوفی به خوبی توانسته است از قابلیت‌های خط کوفی در راستای طراحی محصولات مختلف گرافیکی از جمله پوستر، طرح جلد، کارت پستال، کاغذ کادو و طرح کاشی بهره برداری کند.

- رجایی باغسرخ، سید امیر. بررسی قابلیت‌های گرافیکی تزئینی محراب بقعه پیربکران در طاحی نشانه، استاد راهنما: محمد حسین حلیمی، استاد مشاور: عبدالرضا چارثی، پایان نامه کارشناسی ارشد گرافیک، دانشکده هنر دانشگاه شاهد، 1388. در این رساله ساختار تحقیقاتی منظم و دقیقی برای شناسایی یک اثر و دسته بندی انواع نگاره های تزئینی آن به کار رفته است، پژوهشگر با تمرکز بر محراب بنا به خوبی توانسته طبقه بندی کاربردی از انواع نقشمایه های اثر ارائه دهد و در کنار نمودارها و تصاویر آنالیز شده فضای تصویری آن را تشریح کند. نحوه پردازش تصاویر به ویژه کتیبه ها می تواند در این طرح تحقیقاتی نیز مورد توجه قرار گیرد.

- زردشت، فاطمه. بررسی تزئینات کاشیکاری مسجد جامع اصفهان، استاد راهنما: محسن مراثی، پایان نامه کارشناسی نقاشی، دانشکده هنر دانشگاه شاهد، 1379. این پایان نامه در 7 بخش تنظیم شده است؛ بخش اول به معرفی اصفهان و تاریخچه این شهر در عصر سلجوقی اختصاص دارد. در فصل 2 درباره مسجد، معماری و ویژگیهای آن و مساجد جامع سخن به میان آمده است. در فصل 3 مطالعاتی درباره مسجد جامع اصفهان، تحولات و تقسیمات اجزاء آن در ادوار مختلف انجام شده است. فصل 4 به تاریخچه خط، انواع خطوط اسلامی و کتیبه نگاری بناهای دوره اسلامی اختصاص دارد. در فصل 5 که در اینجا بیشتر مورد توجه است، کتیبه های مختلف در ایوانها و قسمتهای مختلف مسجد معرفی شده است. فصلهای 6 و 7 این رساله نیز به معرفی تزئینات اسلیمی و هندسی بنا اختصاص یافته است.

- ایمانی، علی. سیر خط کوفی در ایران، زوار، تهران: 1385. در این کتاب پس از معرفی زمینه های شکلگیری و سیر تحول و تطور خط کوفی، طبقه بندی مشخصی برای انواع کوفی ارائه

شده است و نهایتاً در بخش آخر بسترهای مختلف کاربرد این خط معرفی شده است. بخش سوم از مبحث دوم این کتاب اختصاص به خط کوفی بنایی دارد که در صفحاتی چند مروری بر انواع خط کوفی بنایی بر اساس دسته بندی مرحوم حبیب الله فضاییلی شده است.

- زمرشیدی، حسین، کاشیکاری ایران (جلد سوم، خط معقلی) سازمان عمران و بهسازی شهری، تهران: 1384. این کتاب از معدود آثاری است که با ارائه تصاویر و نمونه های گوناگون با کیفیت بالا مجموعه منسجی از کتیبه های کوفی در مکانهای مختلف را به کار برده است، علاوه بر این دسته بندی ارائه شده در این کتاب از خط کوفی بر اساس شیوه های مختلف اجرا، جدیدترین و کاملترین نمونه از این جهت است.

3- ضرورت انجام تحقیق

بسیاری از گونه های هنری ایران از جمله گنجینه های نقوش تزینی، اندوخته های هنری ادوار مختلف تاریخ هنر ایران و قلمهای مختلف خوشنویسی ایرانی چون خط کوفی بنایی علی رقم پیشینه درخشان و حضور چشمگیر در جای جای تاریخ هنر ایران، امروزه به فراموشی گراییده و از قابلیت های متعدد آنها در هنرهای بصری معاصر ایران، مخصوصاً گرافیک، استفاده ای نمی شود. از طرفی ویژگیهای این خط از قبیل سادگی و صراحت تصویری ویژه ای که دارد، بسیار امروزی و مطابق با فضای بصری هنر دوره مدرن است. تمامی این موارد ضرورت توجه به این قلم در طراحی گرافیک امروز ایران را نمایان می سازد.

4- فرضیه ها

1- کتیبه های کوفی بنایی می تواند در گرافیک معاصر ایران کاربرد داشته باشد 2- ویژگی های خط کوفی بنایی، آن را مناسب استفاده در فضای هنری معاصر ایران می کند 3- انواع خط کوفی بنایی قابلیت استفاده در طراحی پوسترهایی جهت معرفی بنای مسجد جامع اصفهان را دارد.

5- اهداف تحقیق

هدف اصلی: شناسایی و ارائه قابلیت های خط کوفی بنایی برای استفاده در حوزه های مختلف هنر گرافیک

هدف فرعی: شناسایی و طبقه بندی انواع کتیبه های کوفی بنایی مسجد جامع اصفهان که گنجینه ای از انواع خطوط کوفی بنایی از نظر دوره تاریخی، تکنیک اجرایی و نحوه طراحی کتیبه ها را در یک مجموعه برای پژوهشگران هنرهای ایرانی - اسلامی فراهم آورده است.

6- کاربردهای نتیجه ی تحقیق حاضر

1- با مطالعه و معرفی سابقه کتیبه نویسی با یکی از نادرترین و هنرمندانه ترین گونه های خوشنویسی ایرانی از دید یک دانشجوی گرافیک می توان اهمیت این قلم خوشنویسی را در طراحی گرافیک یادآور شد 2 - گرافیک امروز ایران از فقر شدید هویتی رنج می برد که گاه داروهای مسکنی مانند استفاده موردی و ناآگاهانه از نقوش تزئینی و نمادهای ملی در آثار این درد همیشگی را موقتاً پنهان کرده ولی چاره مورد قبولی برای پر کردن این خلاء ارائه نمی شود، به نظر می رسد بازبینی اندوخته های غنی تصویری گذشته از جمله قلمهای کمتر مطالعه شده ای چون کوفی بنایی و استفاده از ویژگیهای بصری آن در هنر گرافیک معاصر می تواند کارگشای این فقدان هویت در آثار گرافیک ایرانی باشد.

7- ویژگی جدید بودن و نوآوری طرح

در بین مطالعاتی که بر روی انواع خطوط دوره اسلامی ایران، از جمله گونه های مختلف تزئینی خط کوفی انجام شده است جای خالی تحقیقی که ویژگیهای بصری خط کوفی بنایی را معرفی کرده و به مطالعه و شناسایی قابلیت های گرافیکی آن نیز بپردازد احساس می شود. علاوه بر این در این رساله سعی بر آن خواهد شد تا با مروری بر هنر گرافیک معاصر جهان، شاخه هایی از این دوره هنری که قابلیت بهرا برداری از ویژگیهای بصری غنی خط کوفی را دارند نیز شناسایی شود تا طراح گرافیک ایرانی بر این نکته واقف شود که چگونه می تواند از قابلیت های گرافیکی خطوط گذشته در گرافیک معاصر نیز بهره برداری کند.

8- روش انجام تحقیق بر مبنای ماهیت: توصیفی (توصیفی تحلیل محتوی)

9- شیوه گردآوری اطلاعات: ترکیبی (کتابخانه ای، میدانی)

10- جامعه آماری: کلیه کتیبه های خط کوفی بنایی مسجد جامع اصفهان

11- روش نمونه گیری: روش انتخابی؛ به دلیل تنوع در کتیبه ها از نظر تاریخ اجرا، متن، تکنیک اجرایی، ابعاد و روش نگارش کتیبه سعی شده است از هر دسته تعدادی اثر به نمایندگی از کلیه کتیبه های بنا مورد مطالعه قرار گیرد.

12- تعداد نمونه: 15 کتیبه است که با روش تجزیه و تحلیل روش کیفی مورد مطالعه قرار گرفته اند.

ب) مراحل کار و محتوای تحقیق

برای مطالعه کتیبه های کوفی بنایی اثری مانند مسجد جامع اصفهان که به راستی آن را موزه معماری اسلامی دانسته اند نیاز به شناخت جامعی از پیشینه و ارزشهای تاریخی و معنوی این اثر به وضوح احساس می شود. در این مسیر آنچه از همه بیشتر اهمیت پیدا می کند مطالعه دقیق بر کتیبه های موجود در این بنای عظیم است. در بین انواع کتیبه های موجود در این بنای تاریخی، کتیبه های متنوع کوفی که از دوره های مختلف و با شیوه های متنوع در جای جای اثر پراکنده است از همه نمایانتر است.

خط کوفی بنایی که برخی آن را یک قلم مستقل تحت عنوان خط بنایی یا خط معقلی معرفی می کنند، تاریخچه شکل گیری و سیر تحولات پرفراز و نشیبی داشته است. در این تحقیق خط مورد نظر گونه ای از اقلام کوفی دانسته می شود و از این رو برای شناخت جایگاه واقعی آن نیازمند مطالعه ای هرچند اجمالی بر سیر تحولات خط کوفی و شناخت انواع آن است تا در نتیجه به موقعیت ممتاز کوفی بنایی در این بین بیشتر آگاه شویم.

در این کار پژوهشی سعی شد تا مطالعه گسترده ولی در عین حل فشرده ای بر تاریخچه تحولات بنای مسجد، خط کوفی و نقش گونه ی بنایی در این بین صورت گیرد. همچنین با شناختی که از کتیبه های تاریخی بنا ارائه داده شده، جایگاه واقعی کوفی بنایی در این بین مشخص شود. با مطالعاتی که بر روی انواع کوفی بنایی، روش طراحی و تکنیکهای اجرایی آن انجام گرفته پی به قابلیت های منحصر به فرد اجرایی و تکنیکی آن برده شده است. این شناخت به ما کمک می کند تا در انتهای کار که نوبت به بحث و نتیجه گیری از مطالب گردآوری شده می رسد، با مروری بر قابلیت های بصری خط کوفی بنایی بتوانیم راهکارهایی در بهره برداری از این گونه مهجور ولی در عین حال بسیار سودمند خوشنویسی ایرانی -

اسلامی ، ارائه دهیم. با شناخت جامع بر انواع کوفی بنایی و ویژگیهای منحصر به فرد تجسمی آن که به خوبی با فضای هنر نو گرای ایران هماهنگ است، سعی شده که گستردگی تاریخی، انواع متنوع، شیوه های طراحی و قابلیت های بصری آن به روشنی آشکار گردد. این خط که شاید بتوان آن را "کهنترین و مدرنترین خط" دوران اسلامی ایران دانست، به خوبی می تواند در عرصه های مختلف هنر گرافیک معاصر ایران در راستای افزودن بر هویت ملی-مذهبی گرافیک ایرانی مورد استفاده قرار گیرد. و من الله التوفیق

فصل اول: کتیبه های معماری

1-1- جایگاه خط کوفی بنایی در کتیبه های معماری

کتیبه نگاری در ایران سابقه ای طولانی دارد. کتیبه ی بیستون در کرمانشاه، کتیبه های شاهان هخامنشی در تخت جمشید فارس، کتیبه های شوش و کتیبه های گنجامه همدان نمونه هایی از کتیبه های ایران باستان هستند. در دوره ی اسلامی نیز سنت کتیبه نویسی در معماری ایران ادامه یافت. در هر دوره کتیبه ها مشخصات ویژه ای دارند:

« کتیبه ها در دوره ی سلجوقی با خط درشت کوفی و با آجر اجرا شده اند و در دوره ی ایلخانی با گچ، به صورت برجسته و با نقش و نگارهای گیاهی آذین گشته اند. در همین دوره شمار کمی کتیبه های کاشی کاری شده وجود دارد. در دوره ی تیموری و صفوی عناصر تزئینی در معماری، به ویژه کتیبه ها، اهمیت زیادی دارند. در این دوره کتیبه از اجزای مهم معماری است.»¹

این گستردگی در تکنیک اجرایی و گونه های خوشنویسی آنجایی افزایش پیدا می کند که ماهیت معماری زمینه ی بالایی را برای هنرنمایی خوشنویسان در جای جای فضای آثار به وجود می آورد. در واقع هیچ بستر هنری دیگری نمی تواند مانند معماری عرصه را برای اجرای طرحها و ترکیبات متنوع خوشنویسی فراهم کند.

---

¹ مهدی مکی نژاد، "طبقه بندی کتیبه ها در معماری دوره صفوی"، گردهمایی مکتب اصفهان / مجموعه مقالات خوشنویسی، یک، 1386، ص 86

1-2- تعریف کتیبه

«کتیبه در فرهنگ معین "گروه اسبان و لشکر" معنی شده است. همچنین نوشته ای که بر سردر ورودی دیوار ابنیه (کاخ ها، مساجد، اماکن متبرکه و غیره) یا بر بدنه ی کوه به خطوط مختلف نویسند.

در فرهنگ لغت دهخدا کتیبه چنین تعریفی دارد: «کتیبه به نوشته ای حاشیه مانند که دور سر در عمارت و بر بدنه ی دیوار مسجد و مقبره و بقعه و تخت و کرسی و در و نیز بر کرانه ی پارچه که سفره و بیرق و جامه (مانند جامه خانه کعبه) و پوشش تکیه ها و غیره نویسند گفته می شود. .. کتیبه را تذکره نامه ها در سیاق فارسی «کتابه» هم گفته اند و آن عبارت از خطوط درشت و جلی است که از روی کاغذ و از دست کاتب به صفحات کاشی منتقل و بر سردرها و دیوارها و محراب های مساجد و مکان های مقدس و بناهای مهم دیگر، قرار گرفته و می گیرد و یا به درها و ضرایح امکانه و اعتبار متبرکه، بر روی مینا و قطعات چوب و فلز نقش بسته و نصب شده است»¹

«حبیب الله فضائلی در کتاب تعلیم خط درباره ی وجه تسمیه ی کتیبه گوید: «وقتی ما منظره ی کتیبه ای را به دقت بنگریم مطابقت آن را با معنی لغوی متوجه می شویم که همچون سواره نظام در حال رژه دیده می شود. (تصویر 1-1) فراشته ها و حرکات مختلف آن، سرهای شمشیر و نیزه ها و پرچم ها را به خاطر می آورد.»²

«کتیبه واژه ای است عربی الاصل، ممال³ کتابه ketaba به معنی نوشته واز آن رو که ممال است، برخی در فارسی، گونه ketiba را درست تر دانسته اند. و معین (فرهنگ فارسی، زیر واژه کتیبه) نیز این صورت را درست دانسته و کتیبه را متداول فارسی زبانان ذکر کرده است.

واژه در فارسی معنی گسترده ای دارد. در لغت نامه ها معانی آن چنین است: مطلق نوشته و آنچه به خط جلی، نسخ یا نستعلیق و یا به خط طغرا یا کوفی بردوره دیوار مساجد و مقابر و اماکن متبرکه، یا سردر دروازه امرا و بزرگان نویسند یا نقش کنند و نیز بر کرانه پارچه که سفره و بیرق و جامه کعبه و زین پوش و جلیل اسب و پوشش تکیه ها و غیره باشد نویسند. این تعریف اگرچه، گونه های مختلف کتیبه را در بر می گیرد، اما منحصر کردن آن به نوشته هایی به خط نسخ، نستعلیق، طغرا و کوفی، درست به نظر نمی رسد. در این مورد تعریف معین (فرهنگ فارسی، زیر کتیبه) دقیق تر است: نوشته ای که بر سردر ورودی دیوار ابنیه (کاخ ها، مساجد، اماکن متبرکه و غیره) یا بر بدنه کوه به خطوط مختلف نویسند. [مانند کتیبه مشهور بیستون]

¹ مهدی مکی نژاد، ص 86 و 87.

² حبیب الله فضائلی، تعلیم خط، چاپ اول، سروش، تهران، 1376، ص 130.

³ ممال آن است که فتحه را کسره و یا آ را ای بخوانند.